

Д 10.24.699 диссертациялык кеңешинин эксперти ф.и.д., профессор К.З.Зулпукаровдун И.К. Алишованын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, салыштырма жана типологиялык тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Тектеш эмес тилдердеги тууганчылык терминдердин өзгөчөлүктөрү (кыргыз жана англис тилдеринин материалында)» аттуу

диссертациясына

КОРУТУНДУ ПИКИР

1. Иштин Д 10.24.699 диссертациялык кеңешке корготуу укугу ыйгарылган адистикке шайкештиги. Аталган жумуш англис жана кыргыз тилдериндеги тууганчылык терминдердин түзүмүн, өз ара катышын, окшош-айырмачылыктарын талдоого арналат. Ишти Д 10.24.699 диссертациялык кеңешинде коргоого толук болот.

2. Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тууганчылык аталыштар (ТА) – лексикалык кордун орчундуу, өзөккү компоненти. Алар бир тилден экинчи тилге сейрек өтөт. Аларда этностук менталитет көп тараптуу чагылдырылат. Буга чейин англис-кыргыз тууганчылык терминдери атайын каралбаган эле. Ошондуктан теманын зарылдыгы эч күмөн туудурбайт.

3. Иште алынган жаңы илимий натыйжалар жана жыйынтыктар:

1) англис, кыргыз тилдериндеги ТАлардын жалпылыктары менен бөтөнчөлүктөрү аныкталып, алардын салыштырма-типологиялык моделинин иштелип чыгышы;

2) тууганчылык терминдердин мазмунун түрдүү өңүттөрдө, алкактарда жаңыча сыпатталып берилиши;

3) аталган топтогу сөздөрдүн этимологиясынын, эволюциясынын, семантикалык жактан байышынын жана кеңейишинин, жаңы дериваттарга ээ болуу жолдорунун ар тараптан мүнөздөлүшү;

4) англисче ТАлардын кыргыз аудиториясында өздөштүрүүнү оптималдуу уюштуруу ыкмаларынын сунушталып негизделиши.

Бул натыйжалар кыргызча-англисче жандаштырма типология үчүн жалпысынан жаңы болуп эсептелинет.

4. Ар бил илимий натыйжанын, жыйынтыктын жана корутундунун далилдениши жана аныкталыш деңгээли:

1) эки тилдеги ТАлардын жандаштырма-салыштырма модели ынанымдуу түзүлгөн (51-87 бб., 117-118 бб.), тиешелүү фактылык материалдар арбын;

2) ТАлардын семантикасы түрдүү аспектилерде (денотативдик-коннотативдик, нейтралдуу-экспрессивдүү, гетерогендүү-гомогендүү ж.б.) каралышы да негиздүү аткарылган. Келтирилген аргументтер жүйөлүү (51-85 бб., 98-117 бб.);

3) ТАлардын теги, өнүгүшү, бутакташы, трансформацияланыш жолдору негиздүү, ынанымдуу сыпатталган (90-97 бб., 117-146 бб.);

4) англисче ТАларды кыргыз аудиториясында өздөштүрүү үчүн керек ыкмалардын көрсөтүлүшү үстүрт жана бир тараптуу болуп калган (7-8 бб., 38 б., 149-153 бб.).

5. Иште белгиленген ар бир натыйжанын (жобонун), жыйынтыктын жана корутундунун жаңылык даражасы:

1) биринчи корутунду толук жаңы: мурда англисче-кыргызча ТАлардын модели түзүлбөгөн эле;

2) экинчи корутунду да жаңы, себеби ТАларга тиешелүү семантикалык түрдүү көрсөткүчтөр башка изилдөөлөрдө мындай кенен жана негиздүү катталбаган;

3) үчүнчү жыйынтык деле толук жаңы: иште ТАлардын байыркы түрлөрү, өнүгүү динамикасы, өзгөрүү жолдору даана, ишенимдүү көрсөтүлгөн;

4) төртүнчү натыйжа ар тараптан иштелип чыкпаган, бирок изилдөө материалдарынын практикада колдонуш мүмкүнчүлүгү дурус эле ачыкталган.

6. Алынган натыйжа-тыянактардын ички биримдиги. Иштин жалпы мазмуну башкы максаттын тутумуна баш ийип кирип турат. Изилдөө – өзүнчө толук бүткөн илимий эмгек. Анын бөлүктөрү логикалык жактан ырааттуу, тутумдаш. Диссертант материалдарды ишенимдүү баяндап, сыпаттап бере алган.

7. Тиешелүү актуалдуу проблеманын, теоретикалык жана методологиялык милдеттин чечилишине багытталышы. Изилдөө теориялык-практикалык мүнөздө аткарылган. Анда ТАларды жалпы лингвистикалык, этнолингвистикалык жана менталингвистикалык принциптердин негизинде талдоо жүргүзүлгөн. Анда этимологиялык, тарыхый лингвистикалык, типологиялык эмгектер, эки тилдүү сөздүктөр пайдаланылган. Иштин мазмуну жана түзүмү негизги максатка жетүүгө багытталган.

8. Диссертациянын негизги жоболорунун, натыйжаларынын, жыйынтыктарынын жана корутундусунун жарык көрүнүшүнүн (басылып чыгышынын) жетиштүү толуктугунун ырасталышы.

Диссертанттын бардыгы болуп 13 макаласы жарык көргөн. Алардын ичинен изилдөөдө алынган тыянактар, натыйжалар жана жоболор 10 макалада чагылдырылган. Үч макала темага кыйыр тиешелүү (8, 9, 10). Мисалы, ат атоочторго арналган макала (10) же котормо семиотикасы иликтенген чыгарма (8) темадан өтө эле оолак. Ал эми Изат Култаевнанын эжеси Махабат Култаевнанын «Асек» аттуу аңгемесин талдоосу эки автордун тууганчылыгы тууралуу сөз кылууга гана негиз боло алат. Бул үч макаланы тизмеге (КДАга) киргизбей эле коюш керек эле. Иштин мазмуну түрдүү илимий-практикалык конференцияларда, семинарларда, отурумдарда, талкууга алынып, дурус эле апробациядан өткөн.

9. Диссертациянын мазмунундагы жана шөкөттөлүшүндөгү кемчилдиктер жана мүчүлүштүктөр. Иште бир кыйла кемчилдиктер байкалат.

А. Иштин аталышындагы *тилдер* сөзүнүн кайталанып колдонушу, жарымынын кашаага алынып берилиши стилдик-логикалык ысырапкорлукка жол берилип калгандай таасир жаратат. Мурда бардык тектеш эмес тилдерди атап, кийин эки гана тилди жиктеп чыгуу орунтуксуз. Диссертацияны «Кыргыз жана англис тилдериндеги тууганчылык терминдерин салыштырма мүнөздөмөсү» же «Англис, кыргыз тилдериндеги “тууганчылык” номинативдик-семантикалык талаасынын түзүлүшү» деп эле атаса болмок. Эки тилдин тектеш эместиги (салттуу лингвистикада) же алыскы тектештиги (ностратикада) атайын жиктеп көрсөтүүнү талап кылбайт.

Б. Иштин биринчи бабы демейде адабиятка сереп, обзор түрүндө белгиленет. Анда проблеманын коюлушу, изилдениши, ушул учурга чейин каралышы, негизги идеялардын, жоболордун түптөлүшү баяндалат. Биз талдап жаткан эмгекте башынан эле изилдөө объектисин түзгөн Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан алынган ири-ири фрагменттер келтирилет (19-б. 11 сап, 20-б. 22 сап, 21-б. 9 сап, 27-б. 17 сап). III бапта каралчу мисалдар I бапка өтүп кеткен.

В. Англисче ТАлардын этимологиясын инд-европа бүлөсүндөгү тилдердин алкагында кароо иштин мазмунун, теориялык салмагын күчөтмөк. Мисалы, англисче *mother* сөзүн ирл. *māthir* «эне», бай.жог.немисче *muoter*, лат. *māter*, грекче *mitir* «эне», алб. *motre* «эже, сиңди, карындаш», б.инд. *mātā-/mātar-*, авестача *mātār-*, персче *mādar*, армянча *mair*, орусча *мать/матер-*, болг. *мати/матер* «эне» ж.б. сөздөр менен салыштыруу кызык болмок. Англисче *brother* «ага/ини» сөзүн б.прусча *brāti*, литв. *broteretis*, латышча *brataritis* «байке», б.инд. *bratā*, авест. *bratar-*, грекче *fratir*, латынча *frater*, ирл. *brāthir*, тохарча *pracar*, чехче *bratri*, жог.лужиче *bratra* «ага/ини» ж.б. менен тектештирүү да салмактуу жыйынтык чыгарууга өбөлгө болмок. Аталган сөздөрдүн кыргызча трансформациялары да бар: *медер* «ишеним, таяныч», *Медер* (антропоним), *бурадар* «өнөк, жолдош, дос» ж.б. Кыргызча говорлордогу *падарыңа наалат* «атаңа наалат/сөгүш» идиомасында англ.

father, тажикче *надар* «ата» сөздөрүнүн өздөштүрүлгөн шайкешти пайдаланылган.

Бул жерде семантикалык оолактоо да күчтүү. Болг., укр. *мама*, литов. *tama*, персче *tama*, албанча *tete*, латынча *tata*, грекче *tatiti* «апа, эне», түркчө, гагаузча, азерб., каз., якутча ж.б. түрк тилдеринде *tata* «апа, эне», кытайча *ta*, *tama* «апа, эне» ж.б. Ошондой эле азерб., гаг., кар.к., ног., түркчө, өзб. диал. *tətə*, халажча *tətək*, туркм., як. *təətə*, к.калп., чув. *təttə* «аялдын эмчеги; упчу, желин» ж.б. мындай шайкештиктерди эсепке алуу изилдөөнүн алкагын кеңейтмек.

Г. Англисче *sister* [систе] жөн гана «эже, сиңди» эмес (73-б.), «ургаачы (кыз, аял...) бир тууган; эже, сиңди, карындаш, апа (говорлордо, айрым үй-бүлөлөрдө), апаже/апеже/апже/эпже, тууган эмес эле жашы улуу бейтааныш аял...», *brother* [бразе] «байке, ага, ини» гана эмес (73-б.), «эркек (уул, жигит...) бир тууган; байке (40%ке жакын кыргыз жарандар үчүн), ага, аке/экэ/ке/кэ, ини, үкө, үкэ; бейтааныш эле жашы улуу адам...» (булардын айрымдары кыргызча сүйлөөчүлөрдүн көпчүлүгүндө колдонулат, 60%ке жакын). Диалекти, говорлордо, сүйлөшмө кепте пайдаланылчу варианттарды талдоо жакшы жемиш бермек. *Байке*, *аке* сөздөрүнүн экинчи бөлүгү *Чыке* «урматтуу Чыңгыз Төрөкулович» сөзүндө да бар. *Ага* сөзүн бардык кыргыздар колдонушат, дээрлик бүт түрк тилдеринде *ага/аага/ога/аге/аго/агу/аа* түрлөрүндө учурайт: маанилери – «ага, байке, аке; атасынын агасы» (лобнорчо), «улуу эркек тууган» (казак, караим), «ата тараптан улуу тууган» (туркм.), «улуу, башчы, жетекчи» (турк.диал.), «бейтааныш улуу адам» (кумык, кыргыз, лобнор), «ата» (чулым, якут), «атанын бир тууганы» (кызыл), «чоң ата» (хакас), «чал» (балкар, караим), «улууга сылык кайрылуу» (азерб., балк., гаг., каракалп., туркм., өзб. ж.б.), «ак сөөк, жер ээси, бай» (азерб., ног.), «мырза, господин» (кумык, турк диал.) ж.б. Дагы караңыз: эвенк *акā/аки* «ага, байке», эвен *ака/акā/акее* «аке, байке», негидал *ага/аха/ахī/ахīй*, ороч *ака/ākи*, нанай *аа/ага* «аке, байке» ж.б., калм. *ах* «ага, байке, ага», монг. *аха* ошол эле маанилерде ж.б. көптөгөн

мисалдар кыргыз тилинин материалдарынын чектүү эмес экендигин ырастайт. Лапландча (урал бүлөсү) *akkä/äge* «байке, аба (атанын эркек бир тууганы)», тибетче (син-тибет бүлөсү) *'aku/'ak'u* «байке, аба; күйөө» ж.б. көптөгөн фактыларды салыштыруу ишке кыйла жаңылык алып келмек. Ушундай контекстте англисче *brother* сөзүн сыпаттоо да бир топ лингвогенетикалык табылгаларды камсыз кылмак.

Д. Тууганчылыкты номинативдик-семантикалык, функционалдык-семантикалык же когнитивдик-тилдик талаа/алкак катары бир нукта изилдесек, иштин мазмуну мындан да кененирээк жана тереңирээк болмок, чачкындык жоюлмак. Мында анча-мынча чаржайыттык бар. Айрым керектүү адабияттар, алардагы маалыматтар колдонулбаган:

1. Джумагулова А. Семья и брак у киргизов Чуйской области. – Фрунзе, 1960. – 178 с.

2. Осмоналиева Б. Об этимологии некоторых терминов родства в киргизском языке // Тюркологические исследования. – Бишкек, 1981. – С. 91-100.

3. Исраилова-Харьехузен Ч.Р. Традиционное общество кыргызов в период русской колонизации во второй половине XIX - начале XX в. и система родства. – Бишкек, 1999. – 208 б.

4. Ата-бабалар табериги / түзгөн М.Каримов. – Бишкек, 2011. – 724 б.

5. Дербишева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. – Бишкек, 2012. – С. 167-191. «Родственные узы» деген бөлүм.

6. Мурадымова Е.Н. Этнолингвокультурные аспекты функционирования терминов родства в русском и кыргызском языках // Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения. – Бишкек, 2019. – С. 33-212. Дагы бул багытта көп эмгектер басылган. Ал эми 11-17 (7 макала) номерлердеги изилдөөлөр (М.К. Алишова), К. Дыйкановдун китеби (1965 б.) проблемага тиешелүү эмес. Керексиз эмгектерди тизмеге киргизбей коюу талап кылынат.

Ж. Иште техникалык мүчүлүштүктөргө жол берилип калган. Адабияттарды тизмелөөдө алфавиттик тартип сөзсүз сакталыш керек. Караңыз:

1) Агости – Абрамзон (6-7, 159-б.), Дыренкова – Добронравин – Дыйканов – Дунканаев (64-68, 165-б.); 2) Карасаев – Караева (88-89, 167-б.); 3) Кызласов – Куулар (110-111, 169-б.); 4) Маковский – Малахов – Малиновский – Малов – Маковский (113-117, 169-б.); 5) Мердок – Мейэ (121-122, 169-б.); 6) Мусаев С. – Мусаева Ч. – Муравьев – Мурадымова (130-133, 170-б.); 7) Мурзаев – Мойсеев (135-137, 171-б.) ж.б.

Кээде лингвисттердин фамилиясы туура эмес жазылып калган: *Мейэ* (Мейе, 169-б.), *Рамете* (Рамстедт, 173-б.).

Тизмеде хронология сакталбайт. Юнусалиевдин 1965-жылы чыккан эмгеги 1971-жылы чыккан эмгегинен кийин берилип калган (177-б.), Редклифф-Браундун 2001-жылы чыккан эмгеги 2015-жылкы чыккан эмгегинен кийин калтырылган (173-б.). Мындай калпыстыктар башка жерлерде да арбын: Алишова (2019, 2014, 2019-2011, 2012, 2011), Баялиева (2018-2013), Бикбулатова (1981-1980-1983-1980) ж.б.

Библиографияда ГОСТко дал келбеген дагы фактылар кездешет: 1) айрым кыскартуулар (дисс. → дис., русс. и фр.яз. → русского и французского языков ж.б.); 2) түшүнүксүз кайталоолор: 160-б. *Алишова, Р.К., лишова, Р.К.* (?); 3) бир макалага жыйнак, басылган жери, бети көрсөтүлбөй калган (Бурькина, 135, 167-б.); 4) көлөм белгилөө калпыстыгы да бар: Ольдероггенин эмгеги 9 эле беттен турбаса керек (172-б.), Мойсеевдин изидөөсү да бир бет эмес (171-б.), Кацевдин китебинин көлөмү ортолуктагы 79-82-беттерден турбаса керек (167-б.) ж.б.

Кээде терминологиялык калпыстыктар байкалат. 3.3 параграфтын аталышындагы *ономасиялык* сөзү – бул автордук гана «табылга». Бул жагдайга салттуу эле ономасиология аталышы туура келет (2-б., 116-б.), анткени грекчеде *опота* «ат, наам», андан кийинки *с* тыбышы *ономастика*,

ономастиология аталыштарында колдонулат, бирок *ономасия* автордук аккозионализм катары кабыл алынат.

Мисалдарды туюнтуу бир кылка жүргүзүлбөгөн. Аларды курсив менен ажыратуу – салттуу көрүнүш. Бирок диссертант аларды кээде тырмакчага алып, кээде курсивсиз эле көрсөтүп коёт. Бир кылкалык жок. Поэтикалык саптардагы кыргызча караткыч сөз да үтүр менен жиктелбеген (108-б.).

Авторефераттын библиографиясында да каталар бар. Орусча *Вестник Международной университет Кыргызстана* туура эмес түзүлгөн, туурасы *Вестник Международного университета Кыргызстана*, ГОСТ боюнча кыскартуу *Вестн.Междунар.ун-та Кыргызстана* түрүндө жазылат (алты ирет туура эмес белгиленген). Беттер да **стр. 135-136** эмес, **С. 135-136** болуу керек эле. 13-макала гана ушинтип туура берилген. 12, 13-макалаларга // *Международный журнал «Бюллетень науки и практики»* эмес, // *Бюллетень науки и практики* деп гана көрсөтүлүш керек болчу. III баптын аталышы орусча авторефератта диссертациядан айырмалуу берилип калган (АКД, 11-бет, КД, 20-б.).

Макалалардын саны диссертацияда 16 (9-б.), авторефераттарда 14 (с.5, 6-б.) болуп калышы да диссертанттан тактыкты талап кылат. Изилдөөчүлөрдүн фамилияларын авторефераттын корутундусунда кайтадан көрсөтпөй эле койсо болмок (АКД, 17-б., КДА, 19-б.). Алар натыйжалардын ордун ээлеп алыптыр.

Көрсөтүлгөн кемчилдиктер негизинен иштин шөкөттөлүшүнө тиешелүү, анын жалпы жыйынтыктарын, баалуулугун төмөндөтө албайт. Изилдөөчү салыштырма тил илимине, тууганчылык аталыштардын англис, кыргыз тилдериндеги маани-маңызын ачыктоого кыйла салым кошо алган.

10. Иштин Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы УАКтын окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби тууралуу жобосу койгон талаптарга дал келиши.

Изат Култаевна Алишованын «Тектеш эмес тилдердеги тууганчылык терминдердин өзгөчөлүктөрү (кыргыз жана англис тилдеринин

материалында)» аттуу 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясын талдап чыгып, аны өз алдынча аткарылган илимий эмгек катары баалап, андагы натыйжа, тыянактардын жаңылыгын, теория, практика үчүн зарылдыгын жана орчундуулугун белгилеп, Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын окумуштуулук даражаларды ыйгаруу тартиби тууралуу жобосу койгон талаптарга туура келишин көрсөтүп, анын автору И.К. Алишова изденип жаткан адистик боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасына татыктуу экендигин ырастап, ишти коргоого сунуштоого болот.

Эксперт, филология илимдеринин доктору,
профессор

К.Зулпукаров

Профессор К.Зулпукаровдун колун тастыктаймын:

ОшМУнун окумуштуу катчысы, Ю.И.Д. Асанбекова Дж.Ж.

Эксперттик комиссиянын мүчөсү, катчы тастыктаймын.
Окумуштуу катчы И.К., проф.
Джаралиева

И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. И. АРАБАЕВ
КОЛ ТАМГАСЫН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ